

महात्मा गांधीजींचे सर्वोदयी तत्त्वज्ञान

प्रा. रमेश नरसिंग थोरात,

एम.जे.एस.कॉलेज, श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर, मो. ९४२०६६६९९०

आधुनिक भारताच्या इतिहासात महात्मा गांधीजींचे स्थान अत्युच्च आहे. लोकमान्य टिळकाच्या मृत्युनंतर सन १९२० ते १९४७ या कालखंडामध्ये भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुत्रे गांधीजींकडे होती. आपल्या कार्यकर्तृत्वाने त्यांनी हा कालखंड भारून टाकला. म्हणून या कालखंडाला 'गांधीयुग' असे म्हणतात. गांधीजींच्या व्यक्तीमत्त्वाचे अनेक पैलू पहावयास मिळतात. ते जसे स्वातंत्र्यलढ्याचे सेनानी होते तसेच ते शिक्षणतज्ज्ञ, राजकीय विचारवंत, समाजसुधारक, धर्मसुधारक, अस्पृश्योद्धाकर आणि अर्थतज्ज्ञ होते. त्यांनी सत्य, अहिंसा व सत्याग्रहाच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. गांधीजींचा अभिनव मार्ग जगाच्या कोणुकाचा विषय झाला. गांधीजींविषयी प्रसिध्द शास्त्रज्ञ आर्नस्टाईन यानी असे म्हटले होते की, गांधीजींसारखा हाडामासाचा मानुस या पृथ्वीतलावर जन्मला आला. हे भावी पिढीला सांगितले तर त्यांचा विश्वास बसणार नाही. आचार्य विनोबा भावे म्हणतात की, 'भगवान बुध्दानंतर सत्य व अहिंसेचा एखादा मोठा पुजारी दुसरा झाला नाही. मोहनदास करमचंद गांधीजींचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरातमधील पोर्बंदर येथे झाला. त्यांचे वडील करमचंद हे राजकोट संस्थानाचे दिवाण होते. गांधीजी माध्यमिक शिक्षण घेत असतानाच म्हणजे वयाच्या १२ व्या वर्षी विवाहबध्द झाले. मुंबई विद्यापीठात त्यांचे महाविद्यालयीन शिक्षण झाले. सन १८८० ते १८९१ मध्ये कायद्याची पदवी घेण्यासाठी ते इंग्लंडला गेले होते. १८९१ साली गांधीजी बॅरिस्टर होऊन आले. यानंतर त्यांनी मुंबई व राजकोट येथे वकिली व्यवसाय सुरू केला. १८९३ साली गांधीजी वकिली व्यवसायानिमित्त दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथील वर्णभेदविरुध्द त्यांनी सत्याग्रहाच्या मार्गाने पहिला लढा दिला आणि त्यात ते यशस्वी झाले. या काळातील अनुभवावरून त्यांनी केलेल्या समय वाचनावून त्यांनी जे विचार केला, त्यातूनच गांधीजींचे तत्वज्ञान तयार झाले.

सर्वोदय म्हणजे सर्वांचा उदय. सर्वांना सामावून घेणारा आणि मुख्यत्वे आजपर्यंत समाजातील रोवा-सुविधांपासून वंचित राहिलेल्या समाजाला सामावून घेणारा विकास वा कल्याण रस्किनच्या (unto the last) या ग्रंथाचे भाषांतर करताना गांधीजींना ही कल्पना पुढे मांडली. रस्किनने त्याचा अर्थ मानवी जीवनाच्या फायद्यापासून कोणीही व्यक्ती वंचित राहता कामा नये असा घेऊन आपल्या विचारांची उभारणी केली. अनू दू दि लास्ट येथे शब्दशः भाषांतर अंत्योदय असे होते मात्र गांधीजींनी त्या भाषांतर सर्वोदय असे केले आहे. कारण सर्वोदयात सर्वांचा उदय आणि विकास एकाच वेळी व्हावा आणि मानवी प्रगतीचा लाभ सर्वांना एकदमच मिळावा असे मला वाटते. सर्वोदयाचा विचारात समाजाचे संपूर्ण कल्याण साधण्यासाठी भौतिक, आर्थिक तसेच आध्यात्मिक साधनांवर भर देण्यात आला आहे. सर्वोदय म्हणजे सत्य अहिंसा आणि साधनसुधित्व या तत्त्वांच्या सहाय्याने नविन समाजव्यवस्था निर्माण करणे, सर्वांचे कल्याण साधणारी ही आदर्श समाजव्यवस्था आहे. सर्वव्यापी प्रेम हा या नव्या व्यवस्थेचा पाया आहे. कोत्याही व्यक्ती वा गटाशी त्यात पिळवणूक नसेल. स्वतःच्या श्रमणे निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा उपभोग घेतला जाईल. गांधीजींच्या मताने अशी व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सर्वांचे जास्तीत जास्त कल्याण साधण्यासाठी प्रसंगी नरणाही पत्करण्यास तयार होईल.

व्याख्या -

- १) अहिंसात्मक मार्गाने सर्वांचे कल्याण साधणारी चळवळ म्हणजे सर्वोदय - महात्मा गांधी.
- २) जातीचे भेदभाव व पिळवणूक यांना थारा नसलेल्या तसेच सर्वांचा विकास साधणारा आणि सत्य, अहिंसा, व साधनसुधित्व यांच्या पायावर उभा असलेल्या नवा समाज म्हणजे सर्वोदय - विनोबा भावे.

- ३) सर्वोदय म्हणजे गांधीवादाच्या संकल्पनेतील सर्वांचे कल्याण साधणारी आदर्शतम अशी समाजरचना होत - भारत कुमार.
- ४) सर्वोदयी जीवन पद्धती मूळ भारतीय तत्त्वज्ञानातील परमेश्वरावर आधारलेली असून केवळ भौतिक सुखांमुळे व्यक्तीला सुख प्राप्त होते नाही तर त्याला सुख प्राप्तीसाठी आध्यात्मिक सुख मिळणेही क्रमप्राप्त आहे - डॉ. राधाकृष्णन.
- वरील व्याख्यांवरून सर्वोदय म्हणजे गांधीजींनी संकल्पिलेली, सर्वांचे कल्याण साधणारी आदर्श समाजव्यवस्था वाटे. सर्वव्यापी प्रेम हा नव्या समाज व्यवस्थेचा पाया आहे. या व्यवस्थेत कोणाचाही अपवाद न करता सर्वांना समान स्थान राहिल. कोणत्याही व्यक्तीची अथवा गटाची पिळवणूक होणार नाही. कोणालाही दडपले जाणार नाही वा नष्ट केले जाणार नाही. सर्वोदयी समाजात प्रत्येकजण स्वतःच्या श्रमातून निर्माण केलेल्या उत्पादनाचा उपभोग घेतील. सबब दर्बलांचे रक्षण करतील तसेच दुर्बलांचे ते विश्वस्त म्हणून काम पाहतील आणि प्रत्येक व्यक्ती सर्वांचे कल्याण साधण्यासाठी करेल.
- सर्वोदयाची आधारभूत तत्त्वे -
- गांधीजींनी आपल्या सर्वोदयाच्या संकल्पनेत जॉन रस्किनने सांगितलेली तत्त्वे लक्षात घेतली आहेत.
- १) समाज हितात व्यक्तीचे हित असते.
- २) समाजाला हितकारक असे कोणतेही काम वाईट वा कमी दर्जाचे नसते. तसेच समाजासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व कामांचे मूळ सारखेच आहे.
- ३) स्वतःच्या श्रमावर जगणे यासारखे सुखी जीवन नाही.
- जॉन रस्किनने वरील तीन तत्त्वांना आपल्या विचारात महत्त्वपूर्ण मानते व त्यावर आपल्या विचारांची मांडणी केली आहे. रस्किनने या ३ सुत्रात सामाजिक कल्याण, समता आणि श्रमाची प्रतिष्ठा यांचे महत्त्व सांगितले आहे.
- गांधीजींनी रस्किनच्या या सुत्रांच्या आधारावर आपल्या सर्वोदयी तत्त्वज्ञानाची मांडणी केली आहे. त्यांच्या मते
- १) सर्वांच्या कल्याणातच व्यक्तीचे कल्याण असते.
- २) न्हावी आणि वकिल यांच्या कामाची किंमत सारखीच असते.
- ३) सुखी जीवन म्हणजे स्वच्छार्जित जीवन.
- सर्वोदयाची मुलतत्त्वे वा उद्दिष्टे -
- १) सर्वांचा उदय विकास वा कल्याण.
- २) राज्यविरहीत समाजाची स्थापना.
- ३) राजकीय तसेच विकेंद्रीकरण.
- ४) आर्थिक क्षेत्रात विकेंद्रीकरण.
- ५) वर्णव्यवस्था.
- ६) गरजहीनता.
- ७) विश्वस्तपध्दती.
- ८) श्रमाची प्रतिष्ठा.
- ९) पक्षविरहीत लोकशाही.
- १०) ग्रामराज्य वा रामराज.
- सर्वोदयाची वैशिष्ट्ये - महात्मा गांधीजींनी स्पष्ट केलेल्या सर्वोदयाच्या मुलभूत तत्त्व वा उद्दिष्टांवरून सर्वोदयाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

9) व्यक्तिवादस विरोध - समाजवादी विचारसरणीत व्यक्तिहितपेक्षा समाजहिताला प्राधान्य दिव्याने ते व्यक्तिवादस विरोध करतात. व्यक्तिवादाला समाजहितापेक्षा व्यक्तिगत प्राधान्य असते. व्यक्तिवादी

व्यक्तीया विकास झाला की समाजाचा विकास आपोआप होत असतो. म्हणून व्यक्तिवादी व्यक्तिहिताला समाजहित साधू इच्छितात त्यामुळे ते समाजहितापेक्षा व्यक्ती हिताला प्राधान्य देतात. गांधीविचारवादीत सर्वोदयाचे तत्त्वज्ञान हे गांधीप्रणीत समाजवादाला आधारित आहे.

2) हिसेला विरोध - सत्य या संकल्पनेप्रमाणेच अहिंसाही गांधीजींनी महत्त्वपूर्ण स्थान दिले आहे. अहिंसा प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी रुजली पाहिजे त्याशिवाय सत्याचा शोध घेता येणार नाही. विचार उच्चार व आचार यामधून अहिंसा प्रतिबिंबित व्हावयास हवी.

3) नैतिक अधिष्ठान - सर्वोदयची विचारसरणी गांधीवादी समाजवादाला अधिष्ठित आहे. त्यामुळे त्या तत्त्वज्ञानात इतर समाजवादाला प्रवाहानुसार अहिंसात्मक समाज रचणेवर भर असला तरी समाजाच्या तसेच व्यक्तीच्या विकासासाठी व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण त्याग अपेक्षित नाही.

4) व्यापक स्वरूप - उपयोगीतावादाला काही लोकांचे कल्याण व जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण साधण्यावर भर देण्यात आला आहे. तर सर्वोदयाच्या तत्त्वज्ञानाला संपूर्ण समाजाचे तसेच समाजातील सर्व वर्गांचे कल्याण साधणे हे उद्दिष्ट आहे. सर्वोदयाचे स्वरूप हे सर्वांच्या संपूर्ण विकासावर, हितवर भर देणारे असल्यामुळे त्याची ही संकल्पना अतिशय व्यापक बनते.

सर्वोदय समाजातील, अहिंसात्मक राज्य वा लोकतंत्र - सत्य व अहिंसेवर आधारित असलेल्या अहिंसात्मक समाजाच्या निर्मितीसाठी सर्वोदय समाजाला सत्तेचे केंद्रीकरण असल्या सर्वेकश तसेच आजच्या सारख्या लोकशाही राज्यांवरवी ग्रामराज्याची संकल्पना स्वीकारण्यात आली आहे. या ग्रामराज्यात पंच ते सहा हजार लोकसंख्या असणारी खेडी असतील ही खेडी स्वरूप अस्तीत. स्वतःच्या गरजा भागविण्याची क्षमता त्यांच्या ठिकाणी असेल. ते स्वतःचे संरक्षण करण्यास समर्थ असतील. सर्वोदयातील राज्य हे खेड्यांचे संघराज्य असेल या संघराज्याचा पाया दंडशक्ती न राहता, तो नैतिकतेवर आधारित असेल. येथे राजनीतीची जागा लोकनीती घेईल. ग्रामराज्यातील खेड्यांचा दैनंदिन कारभार पाहण्यासाठी १५ ते २० लोकांची एक समिती असेल मात्र त्यांची सत्ता सर्वेकश न राहता त्यांचे लोकांचे नियंत्रण राहिल. या समितीत सत्ता आकर्षण नसून सेवा करणे हा तिचा हेतू असेल. ग्रामराज्यातील समाज हा वर्गीविरहीत व समतेच्या तत्वावर आधारलेला असेल. यालाच सर्वोदयी अहिंसात्मक राज्य लोकतंत्र असे म्हणतात.

शोडक्यता, गांधीजींनी सर्वोदयी या संकल्पनेत सर्वांचे कल्याण साधण्याची आदर्शतम उंची समाजराचना असावी यावर भर दिला आहे. सर्वोदयात राज्यविरहीत समाजराचना असावी. सर्व राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण करावे जेणेकरून सत्ता उपभोगासाठी नव्हे तर उपभोगासाठी वापरली. सत्तेचे केंद्रीकरण नसावे, ती विकेंद्रीत असावी. संघर्ष होणार नाही असे जातीपातीचे राजकारण नसावे. ज्यांनी कारभार कर्षाही त्यांनी विश्वस्तपद्धतीने त्यावर निलंबन करावे. तेशे अनिश्चित सत्ता गाजवू नये. येथे श्रमाला महत्त्व मिळावे. पक्षविरहीत लोकशाही या तत्त्वावर राज्यकारभार चालवा. ग्रामीण भागाला महत्त्व मिळावे म्हणून ग्रामराज्य स्थापन व्हावे. ग्रामराज्याने कल्याण त्यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाद्वारे मांडली.

संदर्भसूची

1) प्राचार्य डॉ. निरंजुम दिलीपसिंह, आधुनिक राजकीय विचारप्रणाली, प्रशांत पब्लीकेशन, प्रतानगर, जळगाव.

2) सोनवणे दिगंबर, आधुनिक भारत, सक्सेस प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे. १०.

3) प्रा. डॉ. नांदेकर व गो. डायमंड पब्लीकेशन, सदाशिव पेठ, पुणे. ३०.

४) प्रा. पाटील वी.वी. फडके प्रकाशन, फडके बुक हाऊस कोल्हापूर १२.

५) डॉ. तांबोळी एन.एस., निराली प्रकाशन, शिवाजीनगर, पुणे ५